

Előszó

mely három felhívásból áll

I. Bebocsátást kérünk!

Helyénvalónak találok kis könyvemet ősi szokás szerint azzal bevezetni, hogy meghallgatást kérek. Mert figyelmetek nemcsak előfeltétele szerénytelen vállalkozásomnak, hanem tulajdonképpen célja is. Nem elegendő, hogyha csak meghallgattok, az ügyet értsétek meg; formálgassátok, fejlesszétek tovább, amit majd elmondok.

Mert egyelőre nem sokat mondhatok nektek. Mégis, ha egyszer felfigyeltek, ha megértettétek, hogy itt van mit észrevenni, már nyert ügyem van; majd jönnek mások, akik többet mondhatnak. Süket füleknek azonban kár beszélni.

Éppen ezért könyvemet, *a film művészetfilozófiájának* első kísérletét kéressel kezdem, amit az esztétika és a művészettörténet tudós őreihez intézek. Ezt mondom nekik: Immár évek óta új művészet áll Akadémiátok kapujában és bebocsátást követel. A filmművészet kér helyet, szót, képviselőt a klasszikus művészetek között. Méltassátok hát végre-valahára egy tudományos értekezésre: áldozatok neki egy fejezetet kiterjedt esztétikai rendszereitekben, ahol olyan sok minden kapott már helyet, a faragott asztallábaktól a hajfonóművészetig, csak éppen a film nem. Mint jogfosztott, megvetett pórnép a büszke kastély előtt, úgy áll a filmművészet az esztétika képviselőházának kapujában, és bebocsátást követel az elmélet szent csarnokaiba.

Én vállaltam, hogy közbenjárók érdekében, mert tudom, hogy az igazi elmélet csöppet sem szürke, ellenkezőleg, a *szabadság* tág lehetőségét biztosítja minden művészetnek. Térkép a művészet vándora kezében, megmutat minden utat, feltár minden lehetőséget, s ami azelőtt kényszerítő szükségyszerűségnek tűnt, arról most kiderül, hogy csak véletlen út sok száz másik között. Az elmélet adja meg a bátorságot kolumbuszi felfedezőutakhoz, és minden lépést a szabad választás büszke tettévé emel.

Honnan ered a bizalmatlanság az elmélettel szemben? Hiszen még hogyha téves is, nagy műveket sugalmaz. Az emberiség csaknem minden nagy felfedezése téves feltevésekből származik. És ha az elmélet már nem működik megfelelően, könnyű tőle megszabadulni. De a pusztá véletlen „gyakorlati ta-

pasztalatai” mint súlyos, áthatolhatatlan falak zárják el az utat a megismerés elől. Művészet elmélet nélkül még sohasem vált naggyá.

Mindezekkel semmiképpen sem azt szándékozom bizonyítani, hogy a művésznek „tudóskodó”-nak kell lennie, és jól ismerem az elterjedt (túlságosan is elterjedt!) nézetet az „öntudatlan alkotás” értékéről. Azonban minden attól függ, a szellem öntudatának mély fokán alkot a művész „öntudatlanul”. Az őstehetség öntudatlan zenei kompozíciója és az ellenponttant ismerő, tanult zeneszerző ugyancsak öntudatlan alkotása között mégiscsak van valami különbség!

Az elmélet értékéről azonban bizonyára nem is kell meggyőzni a tudós urakat, akikhez most fordulok. Inkább azt kell bebizonyítanom, hogy a film méltó a művészetelméleti értékelésre.

De hát van-e egyáltalán olyan dolog, amelyet nem érdemes elméletileg is megvizsgálni? Hát nem az elmélet emeli ki a dolgokat a homályból? Megvilágítja őket saját jelentőségük fényével, értelmet ad nekik! És ne gondoljátok, hogy ez az értelemadás az ember nagylelkű adománya. A dolgok értelmének felkutatása: védekezésünk a káosz ellen. Ha valamely jelenség az idő folyamán úgy megerősödik, hogy létét megszüntetni vagy befolyásolni már nem tudjuk, akkor igyekszünk értelmét találni, hogy el ne nyeljen bennünket. Az elméleti megismerés mentőöve tartja az embert a víz fölött.

Nos, kedves filozófus uraim, siessünk. Legfőbb ideje! A film ma már valóság, méghozzá általános, társadalmi és lélektani szempontból annyira mélyreható valóság, hogy akarva, nem akarva foglalkozni kell vele. Mert a film századunk *népművészete*. Sajnos, egyelőre nem olyan értelemben, hogy a nép lelkéből ered, hanem hogy a nép lelkét formálja át. Természetesen egyik tényező függ a másiktól, hiszen nem lehet hatással a tömegre az, amit már előre nem kíván. Hiába fintorognak a finom esztéták, ezen nem lehet változtatni. A nép képzelőerejét és érzésvilágát a film termékenyíti meg, formálja át. Hiú beszéd azt vitatni, helyes-e ez így, vagy sem. Hiszen csak Bécsben esténként 200, azaz *kettőszáz* mozi játszik, egyenként átlagosan 450 férőhellyel. Naponta három-négy előadást tartanak. Ez, háromnegyed házat véve alapul, csaknem 300 000 (*háromszázezer!*) mozilátogatót jelent mindennap, egy közepes nagyságú városban.

Volt-e valaha bármelyik művészet ilyen népszerű? Kísért-e egyáltalán valaha szellemi megnyilvánulást ilyen érdeklődés, kivéve talán a vallási szertartásokat? A városi lakosság fantáziájában és érzésvilágában a film vette át azt a szerepet, amelyet valamikor a mítoszok, legendák és népmesék töltek be. Ne adjon ez a megállapítás alkalmat mélabús esztétikai és erkölcsi összehasonlításokra! Erre még visszatérünk. Egyelőre vizsgáljuk meg ezt a tény, mint társadalmi jelenséget. A népdal és a népmese elválaszthatatlanul hozzátartozik a folklorisztikához és a művelődéstörténethez. Meg kell állapítanunk, hogy a jövőben lehetetlen átfogó néprajzi vagy művelődéstörténeti

munkát írni a film figyelembevétel nélkül. Ne felejtjük el, hogy a népdal és a népmese se volt mindig „szalonképes”! És aki a film előretörésében veszélyt vél felfedezni, annak elsősorban kötelessége ennek a jelenségnek elméleti gyökereit kutatni. Itt ugyanis már nem irodalmi szalonok belső, intim ügyéről, hanem a nép egészségéről van szó!

Foglalkozzék hát a filmmel a művelődéstörténet – hallom a választ –, ez nem esztétikai vagy művészetfilozófiai kérdés. Az esztétika valóban a gőgös és arisztokratikus tudományok közé tartozik, egyike a legrégebbeknek, hiszen még azokban az időkben született, amikor minden kérdés a lét és nemlét végső értelmét kutatta. Ezért aztán az esztétika régen és véglegesen felosztotta a világot, és új jelenségek számára nehezen talál helyet. A múzsák köre a világon a legválasztékosabb társaság! És joggal, hiszen mindegyik művészet az ember sajátos kapcsolata a világgal, lelkének külön dimenziója. Amíg a művész ebben a dimenzióban mozog, alkothat soha nem látott és nagyszerű műveket, de művészete mindig a régi marad. A távcső és a mikroszkóp segítségével ezer meg ezer új jelenséget fedezhetünk fel, mégis mindig megmaradunk a látóérzék keretein belül, csupán ezeket a kereteket tágtítottuk szélesre. Ám egy új művészet olyan, mint egy új érzékszerv. És ezek nem szaporodnak olyan gyakran. Mégis azt mondom nektek: a film új művészet, és éppúgy különbözik a többitől, mint a zene a festészettől vagy ez utóbbi az irodalomtól. A film az emberi lélek gyökeresen újszerű megnyilatkozási formája. Ennek bizonyítását kísérlem meg.

Minden bizonnyal új dolog a film, de nem művészet – állítjátok, nem feltétlen és önkéntelen megnyilatkozása az emberi szellemnek, hiszen kezdetől fogva ipari jellegű. Nem a lélek, hanem az üzleti érdek és a gépi technika terméke – ezt kifogásoljátok.

Nos, egyelőre még azt a kérdést sem döntötték el, hogy az ipar és a technika vajon valóban mindenképpen ember, tehát művészetellenes jelenség-e? Erről azonban most nem beszélek, csak felteszem a kérdést: honnan tudjátok, hogy egy film művészetlen? Hogy ezt a kérdést eldönthessétek, először fogalmat kell alkotnotok arról, milyen is a valóban művészi, jó film. Félek, hogy a filmek minőségét hamis mértékkel méritek, más, tőle alapjában idegen művészetek mértékével. A repülőgépet, mert országúton használhatatlan, nem lehet egyszerűen „rossz autó”-nak nevezni. A film is sajátos, egyéni utakon jár.

És ha eddig valóban minden film művészetlennek és rosszznak bizonyult volna is, nem az-e a feladata minden esztétának, hogy felkutassa a *filmművészet elméleti lehetőségeit*? Ezeket még akkor is érdemes lenne megismerni, ha megvalósításukra nem lenne semmi remény. Az igazi, az alkotó elmélet nem tapasztalati tudomány, teljesen fölöslegessé válna a teremtő elmélet, hogyha addig kellene vele várni, amíg a művészet már a gyakorlatban is tökéletesen kifejlődött. Az elmélet, ha nem is kormánykereke, de legalábbis iránytűje a

művészetek fejlődésének. És csak ha már megismertétek a helyes irányt, beszélhettek eltévelyedésről. Ezt a fogalmat: a film elmélete, nektek kell megalkotnotok.

II. A rendezőkhöz és minden barátomhoz a filmszakmában

Ti csináljátok a filmet, nem szükséges értenetek is. Minden fogásnak a kisujjatokban kell lennie, nem a fejetekben. Mégis, barátaim, minden hivatás létezésének feltétele saját elmélete. A gyakorlattal úgy áll a dolog, mint a csodadoktor tudományával. A kuruzsló nem ismeri az elméletet, receptjeit a tapasztalat diktálja, gyakran valóban ügyesebben gyógyít a tanult orvosnál. *De csak abban az esetben, ha olyan betegséggel van dolga, amelyhez hasonlót már kezelte.* Tanácstalan, ha új feladat elé állítják. Hiszen a tapasztalat lényege, hogy csupán a már megismert esetekre vonatkozik, új feladat megoldásához hasznavehetetlen. A kísérletezgetéshez a film azonban kissé költséges vállalkozás. A technika terén sem kísérleteznek találomra. Az elmélet először meghatározza a célt, számol a lehetőségekkel, és csak a cél felé vezető utat egyengeti.

Ti tudjátok a legjobban, hogy a film fiatal művészet, mindennap újabb feladat elé állít benneteket, ahol nem segít semmiféle régi tapasztalat. A rendező kénytelen tudatosítani az eddig öntudatlanul követett elveket, így alakul ki céltudatos, alkotóművészi módszere.

A zseniális és ösztönös megérzés sem sokat ér, amikor teljesen újszerű feladatokat kell megoldanotok. Az „öntudatlan” művészi módszerrel dolgozó rendezővel szemben rendszerint a filmgyár nagyon is tudatosan számító vezérigazgatója áll, és nem elég, hogyha csak a gyakorlatban, a kész filmmel tudja új ötlete használhatóságát bebizonyítani. Eleve lemondhat arról, hogy filmet forgasson, ha nem tudja a producert jó előre, tehát elméletben megnyugtatni és meggyőzni igazáról.

Végül is: ti szeretitek azt az anyagot, amellyel dolgoztok. Gondoltok rá, ha nincs is éppen a kezetek ügyében, eljátszotok az ötlettel. Ez a játékos gondolkodás már maga az elmélet. (Csak a szó hangzik olyan csúnyán.) Ti szeretitek mesterségteket, de az csak akkor szeret viszont benneteket, ha alaposan megismeritek.

III. Az alkotás örömről

Kénytelen vagyok a közönséghez is intézni néhány mentegetőző és önigazoló szót, mert csaknem bűnösnek érzem magam előtte. Úgy érzem magam, mint a paradicsomi kígyó, amelyik a tudás és bűnbeesés fájáról enni adott az ártatlanoknak. Hiszen a mozi mostanáig a naivság boldog paradicsoma volt, ahol nem kellett okosnak, műveltnak és válogatósnak lenni, sötétjében, akár egy bűnbarlang mákonyos légkörében, még a legműveltebb és legkomolyabb

szellem is szégyenkezés nélkül levetkőzhetne kötelező neveltetését és szigorú ízlését, s gyermeki természetességgel adhatta át magát a közönséges, primitív bámészkodásnak. A néző nemcsak a munka fáradalmát, de lelki bonyodalma is kipihenhette a moziban. Nevethetett, amikor valaki a mozivásznon a fenekére esett, bőven onthatta (a sötétben!) az együttérzés könnyeit olyan dolgok láttán, amelyeket irodalmi formában kötelező volt megvetéssel sújtani. Feszélyezte ugyan, hogy kedvére van az elcsépel, tinglitangli zene. De hála istennek, a mozinak semmi köze a műveltséghez. Kábítószer, akár az alkohol. És most egyszerre válják művészetté a film is, amelyhez érteni illik? Legyünk műveltek a moziban is, tegyünk különbséget jó és rossz között, mint a bűnbeesés után?

Nem, barátaim, higgyétek el, nem akarom az örömtöket megzavarni. Ellenkezőleg. Megpróbálom érzeiteket, idegeiteket érzékenyebbé tenni. Mert a film megértése nem ellenkezik az elfogulatlan, édes gyermeki örömmel. A film fiatal, romlatlan művészet, az emberi lélek eddig felfedezetlen, de ősi megnyilatkozásaira támaszkodik. Ezért hozzátartozik megértéséhez, hogy elsajátítsátok egyszerű, kezdetleges szemléletmódját. Továbbra is nevezhettek és sírhattok, de nem kell többé ezt a „gyöngöseséget” szégyellnetek.

És ami az élvezetet illeti, hát ahhoz talán nem kell „érteni”? Táncolni is meg kell tanulni. Az ínyenc, az élvezetek mestere, mindig egyúttal műértő is. Minden műértő megmondhatja: a tudatos élvezet az élvezetek legmagasabb rendű formája. (Talán az elmélet is csupán az élet művészetének kifinomult formája?)

Ha különválasztjátok a jót a rossztól, talán sok minden elvész majd számotokra. De ennek fejében elsajátítjátok a valódi érték élvezetét. Az eredeti drágakövet könnyen megkülönböztetitek a hamistól. A filmgyártók is jól tudják ezt, éppen ezért reklámozzák látványos filmjeik milliós költségeit. Az érték a dolgoknak különös vonzerőt ad. A milliók azonban csupán az árát, nem az igazi értékét jelzik a filmnek; de hát a film nemcsak pénzbe, hanem sok-sok tehetségbe, szellembe, ízlésbe, szenvedélybe is kerül, ez az erőfeszítés csillog és izzik néha benne, mint a valódi ékszerek tüze, és ezt az értő többre becsüli, mint a befektetett milliókat.

Az ínyenc számára különleges élvezet, amikor a borban felismeri a szőlőfajtát és az évjáratot. Szinte vegyelemzi nyelvvel az italt. Az esztétika sem egyéb, mint a művészetnek ilyenfajta értő ízlelgetése, mellyel a mű belső életét fedezhetjük fel és gyönyörködhetünk benne. Aki erre nem képes, éppúgy nem ért a művészethez, mint ahogyan nem ért a sporthoz az, aki a versenyenél csupán a célhoz érés utolsó pillanatára kíváncsi. Pedig a célhoz vezető út, a győzelemért folyó küzdelem a legizgalmasabb. A műértő szemében minden egyszerű esemény; minden futó jelenség: teljesítménnyé, minden végrehajtott tett: győzelemmé válik, amelyen még érezni a küzdelem életadó melegét.

Persze, mondhatjátok erre azt, amit a tudós esztéták: a film tehát mégsem művészet, hiszen eleve csak a kritikátlan, művészietlen közízlést igyekszik ki-

szolgálni, és megértése nem igényel különösebb szellemi erőfeszítést. Ez az általánosítás azonban nem állja meg a helyét. Elismerem, hogy csaknem annyi rossz filmet csinálnak, mint amennyi csapnivaló könyvet írnak, azt is elismerem, hogy a filmgyártás óriási befektetést igényel, ezért a filmvállalkozó nem kockáztathatja az esetleges balsikert, és mindenképpen számolnia kell a fennálló szükségletekkel. Mi következik ebből? Az, hogy töletek, a ti igényeitektől, a ti ízlésétektől függ, milyen filmeket kaptok. A film minden más művészetnél szorosabban függ össze a társadalommal, bizonyos szempontból a közönség teremti a filmet. Minden más művészi alkotást a művész tehetsége, ízlése határoz meg. A filmnél a közönség tehetsége és ízlése a döntő. Ez az együttműködés határozza meg a ti nagy feladatokat. Egy új, hatalmas, korlátlan lehetőségeket rejtő művészet sorsát tartjátok kezetekben. Ahhoz, hogy jó filmeket kaphassatok, meg kell tanulnotok érteni valamit a film művészetéhez. Tanuljátok meg észrevenni a filmművészet szépségeit, hogy megszülethessenek ezek a szépségek. És amikor megértjük majd a filmművészet lényegét, akkor mi, a közönség fogjuk igényeinkkel átformálni, újraalkotni a filmet.

A látható ember

A könyvnyomtatás feltalálása idővel olvashatatlanná tette az emberek arcát. Annyi mindent olvashattak nyomtatásban, hogy minden más közlési formát elhanyagoltak.

Victor Hugo írja valahol, hogy a nyomtatott betű átvette a középkori székesegyház szerepét, és a néplélek hordozójává vált. De a sokezerényi könyv a székesegyház egységes szellemét is sokezerényi véleményre törte szét. A szó a sziklát (sok ezer könyv egyetlen egyházát) szétzúzta.

Így keletkezett *látható szellemből* olvasható szellem, a *vizuális kultúrából* fogalmi kultúra. Ismeretes, hogy ez a változás az élet arculatát teljes egészében megváltoztatta. Arra azonban kevesen gondolnak, mennyire megváltozhatott az emberek arca, homloka, szeme, szája.

Most egy másik, új gép készül a kultúra jellegét döntően megváltoztatni, ismét előtérbe lép a vizuális közlési mód, az emberek arca új formát ölt. Neve: filmfelvevő gép. A sajtóhoz hasonlóan a film is a szellemi termékek sokszorosításának és terjesztésének eszköze, és az emberiség kultúrájára gyakorolt hatása nem lesz csekélyebb a könyvnyomtatás jelentőségéhez.

Amikor valaki nem szólal meg, az még távolról sem jelenti azt, hogy nincsen semmi mondanivalója. Aki nem beszél, még tele lehet csupán formákban, képekben, arcjátékkal és mozdulatokkal kifejezhető tartalommal. A vizuális kultúra emberénél a mozdulat, az arckifejezés nem helyettesíti a beszédet, mint a süketnémák jelei. Nem szavakra gondol, nem szótagok morsejeleit írja a levegőbe. Mozdulatai egyáltalán nem fogalmakat jeleznek, hanem saját irracionális felfoghatatlan énjét törekszik velük kifejezni, és arcjátéka, mozdulatai a léleknek olyan mély rétegeből született érzéscsoportot igyekeznek tolmácsolni, amelyet szavak sohasem tudnának a felszínre hozni. Itt a szellem közvetlenül, szavak mankója nélkül, láthatóan válik testté.

A képzőművészetek nagy korszakaiban a festők és szobrászok nem elégedtek meg azzal, hogy a formákat és térviszonyokat elvont alakzatokba sűrítsék, és az ember a művész számára nem volt csupán formai kérdés. A művész lelket és szellemet festhetett a képbe, és ettől még nem vált „irodalmi-